

Sąmonės ir jos kilmės problema Vosyliaus Sezemano rankraščiuose

Dalius Jonkus

Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto
Filosofijos katedra
E. paštas phenolt@yahoo.com
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-8879-878X>

Santrauka. Straipsnyje analizuojama sąmonės koncepcija Vosyliaus Sezemano rankraščiuose. Sezemanas tyrinėjo sąmonę aprašydamas intencionalius išgyvenimus ir atmesdamas natūralistinius jų paaiškinimus. Jis siekė parodyti gyvybės neredukuojamumą į fiziologinius ar cheminius procesus ir kartu atmetė dvasios ir materijos, sielos ir kūno dualistinį supriešinimą. Rankraštiniame tekste „Savęs pažinimas, savimonė ir objektyvacija“ filosofas nagrinėjo sąmonės sąryšį su savimone ir pasąmone bei įvairias sąmonės objektyvacijos formas. Šį rankraštį galima priskirti grupei išlikusių rankraštinių tekstų, kuriuose aptariama sąmonės kilmė ir metafizinis materijos ir dvasios sąryšis. Straipsnyje pirmiausia aptariamas Sezemano sąmonės sampratos ir gamtos filosofijos sąryšis. Antra, nagrinėjama, kaip Sezemanas supranta sąmonės ir savimonės santykį bei sąmonės objektyvacijas. Trečia, analizuojama, kaip filosofas supranta sąmonės sąryšį su emocine intuicija ir pasąmone. Autorius teigia, kad Sezemano požiūris yra fenomenologinis.

Pagrindiniai žodžiai: Sezemanas, fenomenologija, sąmonė, savimonė, objektyvacija, emocinė intuicija

The Problem of Consciousness and its Origin in Vasily Sesemann's Manuscripts

Abstract. The purpose of this article is to analyse the concept of consciousness in Vasily Sesemann's manuscripts. Sesemann studied consciousness, describing it as an intentional experience and rejecting its naturalistic explanations. Sesemann revealed the irreducibility of life to physiological or chemical processes and at the same time rejected the dualistic opposition of spirit and matter, soul and body. In the manuscript text "Self-knowledge, self-consciousness and objectification" the philosopher explores the relationship of consciousness with self-consciousness and the subconscious, as well as various forms of objectification of consciousness. This manuscript can be attributed to a group of manuscript texts that discuss the origin of consciousness and the metaphysical relationship between matter and spirit. In the article, I will first discuss the relationship between Sesemann's concept of consciousness and the philosophy of nature. Second, I will examine how Sesemann understands the relationship between consciousness and self-consciousness and the objectifications of consciousness. Third, I will analyze how the philosopher understands emotional intuition and subconsciousness. I argue that Sesemann's approach is phenomenological.

Keywords: Sesemann, phenomenology, consciousness, self-consciousness, objectification, emotional intuition

Padėka. Straipsnis parengtas kaip Lietuvos mokslo tarybos finansuoto projekto Nr. P-LIP-18-95 dalis.

Received: 10/05/2021. **Accepted:** 27/06/2021

Copyright © Dalius Jonkus, 2021. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Sezemanas žinomas kaip filosofas, plėtojęs kritinio realizmo teoriją, kuri dažniausiai siejama su pažinimo problemos tyrinėjimu. Tačiau ne mažiau svarbu, jog Sezemano pažinimo teorija rėmėsi originalia sąmonės filosofija. Sezemano filosofijos tyrinėtojai jo pažiūras dažnai sieja su neokantine filosofija (Czardybon, Belov 2017; Botz-Bornstein 2006). Aš teigiu, kad Sezemano požiūris į sąmonę yra fenomenologinis (Jonkus 2020, 2021). Jis tyrinėjo sąmonę aprašydamas intencionalius išgyvenimus ir atmesdamas natūralistinius jos paaiškinimus. Filosofas sąmonės išgyvenimus aprašė iš pirmo asmens perspektyvos ir susiejo su savimone ir savęs pažinimu. Sezemanišką sąmonės, savimone ir pasąmonės koncepciją jau nagrinėjau monografijoje (Jonkus 2015). Rankraštiniai sąmonės kilmės tyrinėjimai esmingai papildo šią koncepciją. Sezemanas siekė parodyti gyvybės neredukuojamumą į fiziologinius cheminius procesus ir kartu atmetė dvasios ir materijos, sielos ir kūno dualistinį supriešinimą. Rankraštiniame tekste „Savęs pažinimas, savimone ir objektyvacija“ filosofas nagrinėjo sąmonės sąryšį su savimone ir pasąmone bei įvairias sąmonės objektyvacijos formas. Šį rankraštį galima priskirti grupei Taišeto lageryje (1950–1955 m.) parašytų rankraštinių tekstų, kuriuose aptariama sąmonės kilmė ir metafizinis materijos ir dvasios sąryšis. Kita vertus, šiame tekste Sezemanas apibendrina ilgamečius sąmonės problemos tyrinėjimus, kuriuos jis atliko dar gyvendamas ir dėstydamas Lietuvoje. Straipsnyje pirmiausia aptarsiu Sezemano sąmonės sampratą ir gamtos filosofijos sąryšį. Antra, nagrinėsiu, kaip Sezemanas supranta sąmonės ir savimone santykį bei sąmonės objektyvacijas. Trečia, analizuosiu, kaip filosofas supranta sąmonės sąryšį su emocine intuicija ir pasąmone.

Sezemano „metafiziniai-antropologiniai“ rankraščiai ir gamtos filosofijos idėjos

Sezemano rankraštiniame palikime išsiskiria grupė rankraščių, kuriuos sąlyginai pavadinau „metafiziniais-antropologiniais“. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomi veikalo „Dvasios ir materijos sąryšis“ rankraščio fragmentai, parašyti kalint Taišeto lageryje 1950–1955 m. (F122-96, F122-98), su jais siejasi ir atskirame sąsiuvinyje parašytas rankraštinis tekstas „Savęs pažinimas, savimone ir objektyvacija“ (F122-102). Šiuos tekstus sieja tai, kad juose nagrinėjama sąmonės problema ir jos biologinė kilmė. Nagrinėdamas sąmonės kilmės klausimus Sezemanas atmetė fizinio ir fiziologinio determinizmo koncepcijas. Sąmonės ištakas jis aiškino gilindamasis į biologijos filosofines prielaidas. Filosofas svarstė gamtos filosofijos klausimus ir siekė parodyti pačioje gamtoje egzistuojančią tvarką, kuri veikia kaip visatos sąrangos dėsningumai. Kita vertus, šių dėsningumų, pasak filosofo, negalima paaiškinti vien gamtos priežastimis ir jiems reikalinga metafizinė eksplikacija. Sezemanas gamtos filosofijos problemomis domėjosi ir anksčiau. Yra išlikęs universitete skaityto specialiojo kurso „Organiškos gamtos filosofija“ (F122-4) raštinis. Jame dėstomos mintys turi sąsąją su lageryje svarstoma materijos ir dvasios sąryšio problematika. Štai kelios Sezemano (F122-4: 84) tezės, kurios apibendrina gamtos filosofijos paskaitas:

Pagrindinis gamtos mokslų metodas yra analizė. Chemija ir fizika visuomet veikia tokiu būdu, kad jos suskaido sudėtingus procesus ir reiškinius į elementus, elementarius procesus ir nustato šių elementariųjų procesų dėsningumą. Sudėtingų procesų ir reiškinių dėsningumas išvedamas iš elementariųjų procesų dėsningumo. Tokiu būdu sintezė remiasi analize ir nuo jos priklauso. Kiekvienas sudėtingas reiškinys yra ne kas kita, kaip elementariųjų procesų suma arba kombinacija. Analizė izoliuoja paskirus elementarius procesus, ji suponuoja 1) kad šitie procesai galėtų vykti ir atskirai, nepareinamai nuo visų kitų procesų, kartu su jais vykstančių 2) kad visos principiniai galimos elementariųjų procesų kombinacijos yra realiai galimos ir kad principiniai nė viena neturi pirmybės, lyginant su kitomis. (Visų galimų kombinacijų tikėtumas yra vienodas). Kad šita supozicija šiek tiek atitinka realybę, kad atskiri procesai turi tam tikrą savarankiškumą, parodo analizės metodo vaisingumas gamtos moksluose. Bet iš to dar negalima daryti išvados, kad šitas savarankiškumas absoliutinis, kad jis neapribotas tam tikrų sąlygų. Priešingai, net esama faktų, kurie, matyt, liudija, kad ir neorganiškoj gamtoj valdo tam tikri struktūriniai dėsningumai, būtent, kad 1) ir fiziniai procesai priklauso [nuo] tam tikrų formų (Gestalten), nepriklausančių [nuo] šių procesų kiekinės pusės, 2) kad, mažų mažiausia, energija veikia ne bet kaip, bet vien tam tikrais kvantais (kvantų teorija). Jei taip yra, tai galima manyti, kad ir elementariųjų procesų kombinacijos ne visos galimos, bet tiktai tokios, kurios atitinka tam tikras sąlygas. Bet tai reikštų, kad ir negyvoj gamtoj veikia tam tikri visybės (sąrangos) dėsningumai.

Akivaizdu, kad Sezemanas buvo gerai susipažinęs su naujaisiais XX amžiaus mokslų pasiekimais. Savo rankraščiuose jis rėmėsi naujaisiomis biologijos, fiziologijos, fizikos ir kosmologijos teorijomis¹. Kita vertus, filosofas rėmėsi ne tik mokslais, bet ir metafizika, kai siekė atrasti tokias tikslingas gamtos formas, kurios paaiškintų jos vystymosi dėsningumus. Sezemano manymu, gamta yra racionali, o žmogaus protas yra tik vienas šio racionalumo pasireiškimų. Šios idėjos primena tiek Schellingo ir Hegelio gamtos filosofijos svarstymus, tiek vitalistų ir gyvenimo filosofijos atstovų įžvalgas.

Biologiniai žmogiškos sąmonės pagrindai

XX a. pirmojoje pusė daugelis filosofų domėjosi biologijos problemomis ir gyvybės filosofija. Formavosi supratimas, kad pozityvistinis materializmas ir gyvybės mechaninis aiškinimas neatskleidžia gyvybės (gyvenimo) esmės. Henri Bergsonas ir Wilhelm Dilthey'us buvo tie filosofai, kurie siūlė gyvybę tyrinėti ne remiantis gamtos mokslų metodais, bet taikant tokius metodus, kurie atsižvelgtų į gyvybės neredukuojamą specifiką. Gamtos ir dvasios santykio problema domino ne tik vadinamuosius gyvenimo (gyvybės) filosofus, bet ir fenomenologus. Husserlis po diskusijų su Dilthey'umi XX a. pradžioje neatsitiktinai tyrinėjo gamtos ir dvasios santykį ir šiai temai skyrė net kelis paskaitų kursus. Pratešdami Dilthey'aus, Husserlio įžvalgas tokie filosofai kaip Bergsonas, Nicolaus Hartmannas, Maxas Scheleris, Helmuthas Plessneris plėtojo gamtos filosofiją ir filosofinius žmogaus pažinimo klausimus siejo su biologijos problemų kritine analize. Pavyzdžiui,

¹ Sezemanas gerai išmanė vokišką ir prancūzišką mokslinę literatūrą. Anglų kalbą pradėjo rimčiau studijuoti tik būdamas lageryje 1950–1955 metais. Tačiau kai kurios teorijos, į kurias Sezemanas nurodo savo rankraščiuose, šiandien jau yra pasenusios arba jų formuluotos hipotezės nebuvo patvirtintos.

Plessneris teigė, kad gyvybės klausimas yra svarbiausias XX amžiaus klausimas. Šio filosofo teigimu, filosofinė antropologija privalo panaudoti biologijos empirinius tyrimus, nes žmogus yra labiausiai evoliucijoje pažengusi organinė būtybė ir jo gyvybiniai dvasios pasireiškimai yra visada susieti su kūniškumu, tačiau biologija, kaip ir gamtos filosofija, turi būti suprantama remiantis ne gamtos mokslams būdingu natūralizmu, bet dvasios moksluose plėtojama gyvybės supratimu (Plessner 1975: 76–77). Sezemanui, kaip ir Plessneriui, Scheleriui ar Bergsonui, rūpėjo filosofškai suprasti gyvybės problemą neredukuojant jos į natūralistiškai suprastą biologiją. Apie svarbiausią Plessnerio veikalą *Organiškumo lygmenys ir žmogus. Įvadas į filosofinę antropologiją* Sezemanas parašė recenziją tuoj po šios knygos pasirodymo 1930 metais (Sezemanas 1930). Recenzijoje, pavadintoje „Organiškojo pasaulio laiptai ir žmogus“, formuluojamos mintys parodo, kiek svarbios Sezemanui buvo Plessnerio idėjos apie biologijos ir antropologijos jungtis bei bandymas paaiškinti gyvybę atmetant natūralistinį-pozityvistinį požiūrį. Tad šią recenziją galima skaityti kaip įvadą į vėlesnius materijos ir dvasios sąryšio tyrinėjimus. Sezemanas teigė, kad svarbiausia yra ištirti gyvą organizmą ir tai, kaip jame realizuojasi kūno ir sielos sąryšis, kurio pozityvizmas nepajėgia paaiškinti. Filosofas kritikavo kūno ir dvasios dualizmą ir kvietė remtis tiesiogine gyvybės patirtimi:

Jei kreipsim akis į mūsų gyvenimą, kaip jis pasireiškia tiesioginiu būdu, bet kokiai mokliškai arba filosofškai refleksijai, tai pamatysim, kad jame nėra kaip tik tokio dvasios ir kūno dualizmo, nėra fizinių ir psichinių reiškinių griežto priešingumo; pačiame gyvenime šios skirtingos sferos taip surištos ir susijusios viena su kita, kad sudaro neskiriamą ir nesuskaldytą vienybę, iš kurios tiktai refleksija ir analizė gali išgvildinti vieną arba antrą aspektą (fizinį arba psichinį). – Šita aplinkybė labai reikšminga istoriniams reiškiniams teisingai suprasti, kaip parodė vokiečių filosofas W. Dilthey savo kultūros istorijos tyrinėjimuose. Bet ji ne mažiau reikšminga ir biologijai, t. y. tam mokslui, kurs tiria gyvą organizmą ir stengiasi apspęsti jo esmingas žymes bei jo būties dėsningumą. Tai mums išaiškina visa eilė naujų veikalų iš teoretinės biologijos srities (pav., A. Driescho ir Uexküllo veikalai) ir ypač H. Plessnerio knyga „die Stufen des Organischen und der Mensch“, kurie nagrinėja organizmo problemą filosofijos atžvilgiu. Bendros išvados, kurias prieina minėti autoriai, yra maždaug tokios: norint pažinti gyvą organizmą, negalima pasitenkinti tikta viena morfologija, t. y. organizmo formos ir anatomiškos struktūros aprašymu. Taip pat negalima pasitenkinti ir analize tų fizinių ir cheminių procesų, kurie sąlygoja patį gyvenimo procesą (organizmo kilmę, evoliuciją, augimą, mirtį). Morfologija prasilenkia kaip tik su svarbiausiu gyvenimo momentu – su jo dinamika. O atskirų fiziologinių procesų analizė negali išaiškinti, ką reiškia kiekvienas procesas organizmui kaip visumai. (Sezemanas 1930: 74)

Gyvenimas arba gyvybė negali būti suprasti remiantis dualistine kūno ir dvasios perskyra. Sezemanas pritaria tiems gyvenimo (gyvybės) filosofams, kurie atmeta kartezišką dualizmą ir pabrėžia gyvybės neredukuojamumą į natūralius procesus. Gyvybės negali paaiškinti nei fizika, nei chemija, nei fiziologija ar anatomija. Gyvybė gali būti suprasta tik kaip intencionaliai susieta su savo aplinka (Sezemanas 1930: 75). Organizmas turi būti pajėgus orientuotis erdvėje ir jausti savo kūno padėties dinamišką kaitą. Tai neįmanoma be savojo gyvo kūno patyrimo:

Organizmas turi jausti savo kūno judesius, kaip ypatingus paerzinimus; bet tat galima tuo atveju, jei receptyviniai (juntamieji) centrai ne tik sujaudina motorinius centrus, bet ir, atvirkščiai, gauna iš raumenų judesių tam tikrą inervaciją. Tiktai tada organizmas junta savo kūną kaip kažką ypatingo, ir išorinis pasaulis jam pasirodo ne kaip atskirų ženklų įvairybė arba vaidinių visuma, bet kaip daiktų pasaulis, kuris stovi prieš jį ir kurį jis skiria nuo savo kūno. (Sezemanas 1930: 76)

Tad remdamasis naujausiais tuo metu biologijos mokslo pasiekimais filosofas drąsiai tvirtina, kad organizmo gyvenimo negalima suprasti išskaidant į atskirus fizinius ir cheminius procesus. Gyvenimas šiais procesais naudojasi, bet jais nepasibaigia. Daug svarbesnis yra gebėjimas orientuotis aplinkoje, kuris būtų neįmanomas be savo kūno ir santykio su aplinka patyrimo. Tuo gyvas organizmas, pasak Sezemano, ir skiriasi nuo mašinos mechanizmo.

Gyvybė kaip materijos ir dvasios sąryšis

Rankraštiniuose tekstuose, skirtuose materijos ir dvasios sąryšiui aptarti, Sezemanas analizavo biologines žmogaus sąmonės egzistavimo prielaidas. Gilindamasis į refleksų ir instinktų vaidmenį gyvybės procesuose jis siekė apmąstyti sąmonės ir sąmoningo gyvenimo prielaidas. Filosofas nagrinėjo subjektinį ir objektinį sąmonės supratimą ir atitinkamas nuostatas, kritikavo pozityvistinį objektyvizmą ir sąmonės natūralizavimą, aptarė laisvės problemą. Sezemanas analizuodamas materijos ir dvasios santykį siekė parodyti, kad materijoje jau glūdi sąmoningumo arba tobulumo siekis. Gyvybinių antropologijos prielaidų analizę jis susiejo su metafiziniais klausimais. Šie peržengia mokslų ribas ir siekia atsakyti į žmogaus gyvenimo prasmės ir vertybių klausimus. Sezemanas nurodė, kad pirmą kartą dvasios ir materialių formų vienovės svarstymas implikuoja du svarbius klausimus, kurie negali būti vienareikšmiškai atsakyti ir kurių sprendimas reikalauja gilintis į metafiziką. Pirmą, filosofas teigia, kad visatos struktūra ir visi joje vykstantys procesai yra racionalūs ta prasme, kad juos valdo tam tikri bendrą pasaulio būties sistemą sudarantys dėsniai. Ši sistema pasižymi hierarchiniu pobūdžiu, nes bendriausi dėsniai specifikuojasi ir konkretizuoja atskiruose dėsniuose, kurie pasireiškia ypatingose būties srityse. Kosminės sąrangos racionalumas pasireiškia tuo, kad būties dalys arba elementai savo pamatinėmis struktūromis ir dinamika yra pajungtos visumai taip, kad atskiri dėsniumai įgyja tikslingumo pobūdį. Antra, jis tvirtina, kad skirtingos būties sritys yra suderintos tarpusavyje ir aukštesnės remiasi žemesnėmis. Augalai remiasi negyvąja gamta, o gyvūnai augalais (maitinimasis ir medžiagų apykaita). Taigi yra remiamasi prielaida, kad egzistuoja istoriniai-evoliuciniai sąryšiai tarp žemiausių, paprasčiausių materialios būties formų ir aukščiausių ir sudėtingiausių organizuotumo formų. Taip pripažįstama materijos galimybė vystytis ir pereiti iš žemesnių organizuotumo formų į aukštesnes, kai diferenciacijos procese joje pasireiškia dvasinis pradai (Sezemanas F122-96: 26).

Išlikusius metafizinius Sezemano rankraščius sunku suprasti todėl, kad jie dažnai yra be antraščių. Taip pat nėra aiški problemos dėstymo tvarka. Tačiau galima teigti, kad pagrindinės mintys atkartoja mano jau minėtus gamtos filosofijos ir gyvybės sampratos

aspektus. Sezemanas įvardijo svarbiausius materijos ir dvasios sąryšio tyrinėjimo rezultatus. Pirmiausia jis teigė, kad dvasios ir materijos pradai negali būti supriešinti taip, lyg jie galėtų egzistuoti nepriklausomai vienas nuo kito. Šių pradų skirtumai gali būti suprasti tik remiantis jų monistine vienove. Šiuolaikinis mokslas, pasak filosofo, atskleidžia, kad materialume glūdi dvasia, o dvasia negali kitaip pasireikšti ir veikti kaip materialiai ir per materialumą. Antra, ši dvasios ir materijos vienovė pasireiškia visų pirma per pažinimą. Dvasia galia būti pažinta tik tada, kai ji yra jusliška materialiai išreikšta ir įkūnyta. Trečia, ši dvasios ir materijos vienovė apibrėžia paties žmogaus dvilypumą. Žmogus gali būti pažįstamas arba kaip objektas, arba kaip subjektas, arba kaip vienas ir kitas tuo pat metu. Pažinimas pirmiausia yra nukreipiamas į objektinę žmogiškojo egzistavimo pusę. Tam reikalinga objektinė nuostata ir dėmesio sutelkimas į materialiąją žmogų supančio pasaulio pusę. Kadangi žmogaus kūnas yra šio materialaus julinio pasaulio dalis, tai natūralu, kad mokslai žmogų pirmiausia tyrinėja kaip materialų objektą. Šiuo keliu eina dauguma materialistinių pozityvistinių koncepcijų, kurios žmogaus sąmonę siekia tyrinėti naudodamos „objektyvius“ metodus, psichiką pajungdamos fiziologijai, o dvasią redukuodamos į materiją. Toks sąmonės supaprastinimas, pasak filosofo, neatskleidžia jos esmės, nes norint suprasti sąmonę reikia suprasti jos subjektyvumą.

Jei į pažinimą pažvelgsime be išankstinių nuostatų ir skaitysimės su visais jam būdingais momentais, tai turėsime pripažinti, kad pažinimas neapsiriboja vien objektiniu aspektu, už jo visada slepiasi neįsąmonintas ir netematizuotas kitas subjektyvus aspektas, kuris atsiveria tik savo paties sąmonės refleksijai, savimonei (savęs kaip neobjektiškai egzistuojančio subjekto įsąmoninimui). (Sezemanas F122-96: 3)

Sezemano pateikta dvasios ir materijos metafizinės jungties analizė pagrindžia įkūnyto subjekto egzistavimo pasaulyje sampratą. Gamtos ir gyvybės procesų analizę filosofas susieja su žmogaus sąmonės ir savimonei filosofija. Sąmonės tyrinėjimą jis grindžia savirefleksija ir savosios būties pažinimu.

Sąmonė ir savimone

Pasak Sezemano, sąmonė pasižymi dinamiškumu ir gebėjimu vystytis ir kartu jai būdingas didesnis ar mažesnis savimonei momentas, kuriuo remiasi savęs pažinimo galimybė. Sąmonės sąmonėjimas, kai plečiamas ir gilinamas sąmonės sąmoningumas, yra įmanomas tik todėl, kad sąmonė geba duoti sau ataskaitą ir įsąmoninti save nepaversdama savęs sau svetimu objektu. Filosofas teigia: „Savimonei potencialiai arba aktualiai lydi bet koki išgyvenimo, pažinimo ir sąmoningo veiksmo aktą“ (Sezemanas F122-102: 1). Sąmonės ir savimonei sąryšį filosofas pačia nagrinėjo tokiose savo studijose kaip „Dalykinis ir nedalykinis žinojimas“ (1987a), „Racionalumas ir iracionalumas“ (1987c), „Grynojo žinojimo problema“ (1927). Svarbiausias sąmonės sąryšis su savimone broūžas, kurį akcentuoja Sezemanas, yra tas, kad sąmonė įsąmonina save tiesiogiai ir ikirefleksyviai. Pirminė savimone yra galima be objektyvacijos. Sąmonė ir savimone yra ne atskiri aktai, bet egzistuoja darnioje visumoje kaip vienas kitą papildantys. Sąmonės ir savimonei

sąryšis išlieka visuose veiksmuose, nesvarbu, ar tai mąstymas, suvokimas, vaizduotė, ar atmintis, net ir tada, kai tie veiksmai atliekami nesąmoningai, nereflektuojant. Sezemanas (F122-102: 1) teigia: „Ir netgi visiškos savimaršos momentais, visiško sąmonės pasinėrimo į objektą ar veiksmą metu išlieka galimybė arba gebėjimas išnirti į paviršių, sugrąžinti sąmonę į įprastą būdravimo sąmonę (galinčią persijungti), o taip pat prisiminimas apie tai, kad tai mano vaizdiniai, mintys ir išgyvenimai.“ Sąmonės ir savimonės sąryšis pasireiškia taip pat visuose sąmonės turinio ir būsenos pakitimuose tiek, kiek yra išsaugoma asmenybės (Aš) vienovė. Kitaip sakant, savastis yra savimonės veiklos sąmonėje sedimentacija. Svarbiausia Sezemanas teigė, kad šioje savimonėje (savi-jautoje) nėra subjekto ir objekto atskirties, kad ji yra ikirefleksyvi, tačiau kartu sudaro savęs pažinimo sąlygas.

Kitas svarbus sąmonės ir savimonės sąryšio bruožas yra tas, kad jis pasireiškia kūniškai. Sąmonė yra ne šiaip įdėta į žmogaus kūną, bet yra įkūnyta kaip save patirianti visuma. Sezemanas atskiria žmogaus kūne dvi puses. Kūnas yra materialus ir šia prasme toks pat kaip kiti kūnai, bet kartu jis yra mano išgyvenamas kūnas ir tuo radikaliai skiriasi nuo kitų materialių kūnų. Visi kūnu patiriami poveikiai ir pačiame kūne vykstantys procesai yra išgyvenami kaip mano suvokimai ir jausmai. Tad kūnui būdinga sąmonė ir savimonė, kuri pasireiškia kaip visuose kūniškuose suvokimuose dalyvaujantis savijautos momentas. Reiktų paminėti, kad Sezemanas apie gyvo kūno patirtį kalba įvairiuose savo darbuose: *Gnoseologijoje* (1987b), *Estetikoje* (1970) ir studijoje *Laikas, kultūra ir kūnas* (1997). Pavyzdžiui, *Gnoseologijoje* Sezemanas pateikia aiškia dviejų kūno sampratų perskyrą: „Mes galime pagauti savo kūną dvejopai: arba tokiu pat būdu kaip kitus kūnus, t. y. regėdami ar liesdami, arba tokiu būdu, kuriam kiti kūnai yra neprieinami, būtent, mes pagauname savo kūną vidiniais organiniais jutimais; ir tikrai šie vidiniai organiniai jutimai leidžia mums skirti savo kūną nuo bet kokio kito kūno“ (1987b: 296). Sezemanas kūno fenomenologiją inspiravo ne Husserlio gyvenamo kūno tyrinėjimai, kurie buvo publikuoti vėliau, bet Schelerio ir Plessnerio filosofinėje antropologijoje plėtotą įkūnytos žmogaus egzistencijos sampratą. Todėl Sezemanas (1987b: 280) nuolatos pabrėžia, kad bet koks biologinis organizmas gali veikti aplinkoje tik turėdamas kūnišką santykį su ja:

Kad organizmas įgytų dalykinę aplinkinio pasaulio pagavą, jo nervų sistema turi pasiekti tam tikrą išsiplėtojimo laipsnį, būtent, 1) jusliniai nervų centrai turi turėti tam tikrą organizaciją ir diferenciaciją, kuri jiems leistų jungti, kombinuoti skirtingus išpūdžius, ir 2) organizmas turi turėti sugebėjimą justi savo judesius, t. y. jo paties kūno judesiai turi būti dirginimu, kuris juslinių nervų centruose sukeltų sujaudinimą. Šitą sugebėjimą turi, rodos, tikrai stuburiniai gyvūnai. Tikrai tada, kada organizmas junta savuosius judesius, jis pradeda skirti savo kūną nuo aplinkos ir įgyja sugebėjimą suvokti erdvinius išpūdžių skirtumus bei santykius ir kartu orientuotis aplinkoje. Vadinasi, tam tikras dalykinis aplinkinio pasaulio vaizdinys organizme kyla kartu su savo judesio ir apskritai savo kūno pagavimu.

Sąmonės kūniškumas ir jos sąryšis su biologiniais refleksais ir instinktais yra svarbi Sezemanas svarstymų tema daugelyje lageryje parašytų rankraščių.

Sąmonės objektyvumas

Rankraštyje apie savęs pažinimą Sezemanas kritiškai analizuoja sąmonės objektyvavimo tendencijas. Jo požiūriu, mokslas nelinkęs skaitytis su subjektyvumo specifika ir jį dažniausiai redukuoja į kitus procesus ar substancijas. Pirmiausia yra supaprastinamas žmogaus kūnas. Gyvas kūnas yra paprastai tyrinėjamas kaip bet kuris kitas kūnas. Taip paneigiamas kūniškas sąmoningumas ir asmeniškumas. Redukuojant gyvą kūną į fizinius ir cheminius dėsningumus jame nebelieka subjektiškumo. Tai yra gamtamokslinio požiūrio, kuris siekia pašalinti bet kokius antropomorfizmo pasireiškimus, pasekmė. Kartu su antropomorfizmu gamtamokslis pašalina iš kūno ir bet kokį subjektyvumą. Atrodytų, kad šį psichinio subjektyvumo fenomeną turėtų tyrinėti psichologija. Pasaulio patyrimo duomenys yra ne tik patiriamų objektų savybės, bet ir konkretaus subjekto išgyventi patyrimai. Tačiau psichologijoje sąmonės subjektiškumas taip pat nėra pagrindinė tyrinėjimų tema. Psichologija remiasi psichinių ir fiziologinių reiškinių paralelizmu. Esą kiekvieną psichinį išgyvenimą atitinka tam tikri procesai centrinėje nervų sistemoje. Tačiau psichologija akcentuoja ne psichinių ir fiziologinių reiškinių koreliaciją, bet psichinių reiškinių priklausomybę nuo fiziologinių. Psichologija dažniausiai remiasi pozityvistine materialistine psichikos interpretacija, kai sąmonė aiškinama kaip fizinių reiškinių epifenomenas (Sezemanas F122-102: 3).

Sezemano teigimu, reiktų kalbėti ne apie kauzalinę psichikos determinaciją, bet apie fizinių ir psichinių reiškinių tarpusavio sąveiką. Jei psichika aiškinama kaip determinuojamas objektas, tai iš jos pašalinamas subjektyvus aspektas. Savistaba tada prilyginama savęs kaip objekto pažinimui. Atsiranda atskirtis tarp stebėtojo ir stebimojo. Objektyvacija į savistabą įveda distanciją, kuri panaikina tiesioginį sąryšį su savimi. Biheviorizmas yra viena iš tų mokslinės psichologijos krypčių, kuri remdamasi objektyvacijos santykiu neigia savistabos galimybę. Tačiau, Sezemano teigimu, net ir neigdamas savistabą toks požiūris yra neįmanomas be nuolatinio rėmimosi subjektyviuoju savęs stebėjimu, nes be jo negali apsieiti, kaip negali paaiškinti ir psichinio gyvenimo sąryšių su prasmėmis.

Kitas ne mažiau svarbus objektyvacijos bruožas yra tas, kad mokslinis mąstymo pažinimas yra negalimas be loginio objektyvavimo. Sezemanas teigia, kad mąstymo struktūrų fiksavimas loginėmis sąvokų, sprendimų ir samprotavimų formomis turi paklusti viena-reikšmio apibrėžtumo reikalavimams, kuriuos nustato loginiai dėsniai. Gyva mintis yra suobjektinama vienareikšmėmis sąvokos, sprendimo ir samprotavimo formomis. Mąstymo objektyvacija, pasak Sezemano, vyksta ne tik logikoje, bet ir kalboje arba jusliškai išreikštuose ženkluose. Kalba fiksuojamos bendrybės ir jų sąryšiai, reiškinių rūšys ir giminės. Šią logikoje ir kalboje vykstančią objektyvaciją Sezemanas vadina simbolizacija. Ji būdinga bet kokiam žinojimui, kuris prasideda nuo tiesioginės intuicijos ir įgyja objektyvuotas formas. Sezemanas siekia suderinti intuityvų tiesioginį pažinimą ir objektyvuotas simbolines žinojimo formas. Žinojimas pirmiausia yra nukreiptas į išorinį pasaulį ir tik po to arba pakeliui pažįsta žmogaus sąmonę. Sąmonės saviduotis nėra antrinė, nes ji eina kartu su į pasaulį nukreipta intencija:

Tai nereiškia, kad pirmiausiai yra suvokiami tik išoriniai, jusliniai reiškiniai visiškai neįsisąmoninant vidinių (paties subjektyvumo). Tai tik reiškia, kad sąmonės intencija yra nukreipta į išorinį pasaulį, jis yra sąmonės dėmesio centras. Subjektyvumas (vidinė subjekto būseną) yra įsisąmoninamas tik pakeliui, kaip kažkas, kas lydi išorinės būties pažinimą ir kartu emocionali jį nuspalvinantis. Ir tik *refleksijos* akte sąmonės intencija atsigręžia į subjektyvumą taip, kad šis patenka į jos dėmesio lauką. (Sezemanas F122-102: 5)

Sezemanas pabrėžia, kad refleksija subjektyviosios sąmonės vidinius išgyvenimus *objektyvuoja ir jie* tampa subjektui priešingu objektu. Per refleksiją įvyksta išgyvenimų susvetimėjimas, jie atitrūksta nuo subjekto sąmonės. Todėl subjektyvumas suprantamas dažniausiai pagal išorinio pasaulio analogiją. Dar vienas sąmonės objektyvacijos elementas – tai įprotis. Sąmonė pasaulyje veikia pirmiausia praktiškai. Šios veiklos racionalumas ir patikimumas objektyvuoja įpročiuose. Sezemanas pažymi, kad ne įpročiai grindžia supratimą ir racionalumą, bet atvirkščiai – įprotis yra paremtas jo protingumu ir įprasmingumu. Su aplinka sąveikaujanti ir prie jos supratingai prisitaikanti sąmonė formuoja tokias veiklos schemas, kurios įgyja įpročių pavidalą.

Sąmonės objektyvaciją Sezemanas supranta kaip dvilypį procesą. Viena vertus, objektyvacija naikina sąmonės subjektyvumą ir neleidžia suprasti jos autentiškos būties. Kita vertus, objektyvacija, kaip ir simbolizacija, yra būtina sąmonės vystymuisi ir žinojimo įgijimui. Todėl galima kalbėti apie tam tikrą objektyvumo ir subjektyvumo dialektinę koreliaciją Sezemano koncepcijoje. Ontologijoje subjektyvumas ne tik remiasi į objektyvumą, bet ir pats yra didele dalimi objektyvumo pagrindas ir būtina jo vidinės dinamikos sąlyga. Pažinimo teorijoje objektyvumas fiksuojamas kaip intersubjektyviai pakartojama išgyvenimų struktūra arba vienodas praktinis elgesys tokioje pačioje situacijoje.

Emocinis žmogaus psichikos branduolys ir sąmonė

Sezemanas pažymi, kad subjektyvūs jausmai, nuotaikos, emocijos atsiskleidžia, vystosi, diferencijuojasi ir yra įsisąmoninami per objektyvaciją ir simbolizaciją. Be objektyvacijos ir simbolizacijos jausmai yra kažkas neapibrėžta. Tai svarbu, nes psichika yra esmiškai susieta su jausmais, emocijomis ir afektais. Jausmai arba afektai daro teigiamą arba neigiamą įtaką subjekto gyvenimui. Jie yra susiję su vertinimais. Pirmiausia, su jausmais ir jų teigiamu arba neigiamu intensyvumu yra susietas jausmų nukreiptumas į objektus, o, iš kitos pusės, jausmų pobūdis keičiasi priklausomai nuo objektinio turinio kokybės. Kitaip sakant, jausmams yra būdingas koreliacinis santykis tarp jausmų išgyvenimo ir jų objektinio turinio. Filosofas pabrėžia, kad jausmai pirmiausia reiškiasi kaip intencionalus santykis su aplinkiniu pasauliu. Intencionalūs jausmai yra nukreipti į konkrečius objektus, kurie jausmus motyvuoja kaip tikslas ir priežastis. Tokie jausmai yra simpatija, meilė, neapykanta, pavydas, pyktis, baimė ir pan. Antroji jausmų grupė yra jausmai-būsenos, kuriuose nėra aiškiai išreikšto intencionalumo. Jie nėra nukreipti į konkrečius objektus. Jausmai-būsenos yra tam tikrų vidinių subjekto būsenų įsisąmoninimas, kurį motyvuoja viena ar kita subjekto išgyvenama išorinė situacija. Todėl tokios būsenos nėra nei grynai kūniškos, nei grynai psichiškos. Jos dažniausiai siejamos su nuotaikomis ir savijautomis

(Sezemanas F122-102: 10). Tačiau Sezemanas pažymi, jog neteisinga teigti, kad tokioms būsenoms intencionalumas visiškai nebūdingas. Jos neturi aiškiai įsisąmoninto objekto, bet tuo pat metu jo ieško kaip galimybės išsikrauti. Jam atsiradus suteikiama dingstis aktyviam nuotaikos atsiskleidimui. Svarbiausia, kad šioms nuotaikoms būdinga vidinė prasmė ir jos reikšmingos pačiam subjektui. Sezemano teigimu, nuotaikos yra dar neįsisąmonintas santykis su savimi ir su aplinkiniu pasauliu.

Jausmai yra labiausiai subjektyvūs ir tiesiogiai susiję su subjektyvumu, bet kartu tai, kas nepagaunama ir objektiškai neapibrėžta. Jausmas duotas tik tiesiogiai jį išgyvenant, kai dar nėra subjekto ir objekto supriešinimo. Per jausmus-emocijas sąmonė su jos objektišku turiniu susiekia su sąmone. Apie tai liudija 1) Emocijų sąryšis su instinktais, kurie veikia nesąmoningai. Pirminės emocijos išauga iš instinktų ir yra instinktų tolimesnė diferenciacija, nes jausmai sąveikaudami su sąmone vienaip ar kitaip pakeičia instinktus ir jie įgyja tam tikrą plastiškumą, prisitaiko prie išorinių aplinkybių (sąlyginiai refleksai, jų pakitimai, gebėjimas mokytis, tobulėti santykiuojant su išorine aplinka). 2) Jausminis visų jutimų momentas, kuris susijęs su jų subjektyviaja puse, nes jie yra mano kūno jutimai, mano būsenos. (Sezemanas F122-102: 11)

Jausmai atsiranda kaip instinktyvaus ir kūniško veikimo pasaulyje ir prisitaikymo prie jo pratęsimas. Instinktyvūs refleksai ir kūniškai lokalizuoti jutimai apauga daugiau ar mažiau sąmoningais jausmais. Tačiau dėl savo subjektyvumo jausmai išlieka objektiškai neapibrėžti ir todėl dažnai siejami su sąmone.

Sezemanas (F122-102: 6) teigia, kad sąmoningas gyvenimas turi būti suprantamas kaip sąmonės srautas, kuriame kiekvienas momentas ir elementas yra apibrėžiamas per santykius su kitais momentais ir pirmiausia per santykį su subjekto asmenybe. Sąmonė pasižymi vienybe, kuri yra ne statiška, bet dinamiška. Dinamika pirmiausia pasireiškia kaip emocinė psichikos reikšmė, kaip jausminis visų išgyvenimų tonalumas. Ne mažiau svarbus yra ir dinaminis įvairių sąmonės sąmoningumo lygmenų sąryšis. Sąmonė nuolat dinamiškai sąveikauja ir išlaiko ryšį su sąmone, su instinktais ir su potraukiais. Intuityvaus ir loginio žinojimo santykį Sezemanas taip pat apibūdina kaip skirtingus sąmoningumo lygmenis. Tai tarsi potencialaus ir aktualaus sąmoningumo sąveika. Tarp sąmonės ir pasąmonės nėra aiškiai nustatomos ribos. Galima identifikuoti tas paribio sritis, per kurias vyksta sąmonės ir pasąmonės bendravimas. Todėl Sezemanas teigia, kad pasąmonė potencialiai apima visą psichiką, kuri išgyvenama nesąmoningai. Galimi paviršiniai ir giluminiai pasąmonės lygmenys (Sezemanas F122-102: 12).

Sezemanas nuolat domėjosi įvairiais ribiniais sąmonės reiškiniais, kurie peržengia normalios sąmonės ribas. Jis parašė pratarinę nedidelei verstinei knygelei apie okultizmo reiškinius (Sezemanas 1934). Tekste apie savipažinimą ir savimoneį jis paranormalius sąmonės fenomenus susieja su sąmonės būsenomis, kurioms esant pasąmonė pasireiškia atviriau ir nėra pridengiama pirminiu sąmonės sluoksniu, kuris per juslinius įspūdžius yra susietas su aplinkiniu pasauliu. Sezemano teigimu, hipnozės, somnambulizmo ir net sapnų reiškiniai pasižymi ne tik protinės žmogaus veiklos ir veiksmingumo sumažėjimu, bet pasireiškia ir ypatingais sugebėjimais. Tai tokie energijos, jėgos ir miklumo pasireiškimai, kurie žmogui nepasiekiami esant normaliai būsenai. Tokioms sąmonės būsenoms būdingas gebėjimas pažinti tai, kas paprastomis aplinkybėmis pažinimui per jutimų organus ir per logines išvadas

yra neprieinama. Prie tokių išskirtinių sąmonės gebėjimų priskiriami telekenezė (objektų judinimas per atstumą) ir televizija (praities ar ateities matymas ar matymas to, kas vyksta dabartyje, bet anapus juslinio regėjimo lauko). Šios būsenos išgyvenamos kaip transo būsenos, bet gali būti pasiekiamos ir nepažeidžiant normalios būsenos. Įdomu, kad Sezemanas šiuos paranormalius sąmonės reiškinius aiškina pasitelkdamas analogiją su empatija. Pasak Sezemano, daugelis žmonių santykius su kitais žmonėmis ir santykius su gamta bei su gyvomis būtybėmis išgyvena kaip empatinį pažinimą, kuris peržengia juslinio suvokimo ribas. Tai ypatingas jautrumas gyvybės išraiškoms. Įsijautimas yra ne subjektyvus, bet objektyvus, nes jis vadovaujasi tiesioginiu gyvų būtybių išraiškumu. Sezemanas remiasi Scheleriu, kuris šiame gebėjime tiesiogiai suprasti svetimą sielos gyvenimą per jos kūniškas išraiškas atranda įrodymą, kad gyvybė iš esmės yra ta pati visose gyvybės formose, kad tai bendras kosminis srautas, kuris įsismelkia į visus organizmus. Reiktų paminėti, kad empatijos problema buvo plačiai diskutuojama ankstyvojoje fenomenologijoje. Maxas Scheleris ir Moritzas Geigeris teigė, kad žmogaus santykis su gamta yra pirmiausia empatinis. Žmogus ne tik įsijaučia į gamtą, bet ir jaučiasi su ja vieningas. Todėl, šių filosofų teigimu, gamtoje svarbiausia yra gyvybė ir jautrumas jos išraiškoms (Schloßberger 2019). Sezemanas galimybę suprasti gyvybės juslines išraiškas ir įsijauti į kitą gyvą būtybę susiejo su esminiu klausimu apie sąmonės atvirumą. Sąmonės atvirumas reiškia subjektyvios imanencijos transcendavimą ir nepriklausomą nuo subjekto būties pažinimą. Apibendrinant galima teigti, kad Sezemanas analizuodamas sąmonę atmeta tradicinį subjektyvumo ir objektyvumo supriešinimą. Sąmonės tyrinėjimo objektyvumą šioje koncepcijoje garantuoja ne subjektyvumo eliminavimas, bet intuityvaus emocinio pažinimo kaip intersubjektyviai reikšmingo pripažinimas.

Išvados

Sezemanas suformulavo fenomenologinę intencionalios sąmonės ir savimonės koncepciją. Sąmonė yra intencionaliai susieta su aplinkiniu pasauliu ir pati su savimi. Ji yra išgyvenimų srauto visuma, kuri yra susaistyta prasminiais sąryšiais. Filosofo teigimu, sąmonė yra įkūnyta ir save suvokianti ikirefleksyviai arba refleksyviai. Visas psichinis gyvenimas yra sąmonės ir pasąmonės skirtingų lygmenų kombinacijos. Sąmonė yra motorinė tikslinga veikla ir atvirumas pasauliui bei kitoms gyvoms būtybėms. Sąmonė yra emociškai vertinanti aplinkinį pasaulį ir kitus. Sąmonė užtikrina pažintinių veiksmų objektyvumą intersubjektyviai patvirtindama gaunamų reikšmių autonomiškumą. Sezemano rankraštį „Savęs pažinimas, savimonė ir objektyvacija“ galima priskirti grupei kalint parašytų tekstų, kuriuose aptariama sąmonės kilmė ir metafizinis materijos ir dvasios sąryšis. Šiuose rankraščiuose, viena vertus, tyrinėjama metafizinė pasaulio sąranga, kuri pasireiškia kaip monistinė materijos ir dvasios sąjunga, kita vertus, ši materijos ir dvasios jungtis yra įkūnyta ir pasireiškia kaip konkrečios gyvybės egzistavimas pasaulyje. Sąmonė negali būti paaiškinta nei materialistiškai redukuojant ją į fiziologinius ar fizinius-cheminius procesus, nei idealistiškai atskiriant nuo kūno ir pasaulio. Sąmonės sąryšį su pasąmone Sezemanas grindžia dvasios ir materijos, sielos ir kūno sąryšiu.

Literatūra

- Botz-Bornstein, T., 2006. *Vasily Sesemann: Experience, Formalism, and the Question of Being*. Amsterdam, New York: Rodopi.
- Czardybon, B., Belov, W. N., 2017. Znajomość postaci i idei rosyjskiego neokantyzmu w Polsce. *Diametros* 52: 1–22.
- Jonkus, D., 2015. *Vosylius Sezemano filosofija: savęs pažinimo ir estetinės patirties fenomenologija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Jonkus, D., 2020. Vasily Sesemann's Theory of Knowledge, and Its Phenomenological Relevance. In: *Early Phenomenology in Central and Eastern Europe. Main Figures, Ideas, and Problems*, ed. Witold Płotka, Patrick Eldridge. Springer, 93–110.
- Jonkus, D., 2021. Critical Ontology and Critical Realism. The Responses of Nicolai Hartmann and Vasily Sesemann to Husserl's Idealism. In: *The Idealism-Realism Debate among Edmund Husserl's Early Followers and Critics*, ed. Rodney Parker. Springer, 99–118.
- Plessner, H., 1975. *Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Schloßberger, M., 2019. Phänomenologie der Naturerfahrung. Einfühlung und Einsühlung mit der Natur bei Geiger und Scheler. In: *Natur und Kosmos. Entwürfe der frühen Phänomenologie*. Hans Rainer Sepp (Hrsg.), Nordhausen, 55–75.
- Sesemann, V., 1927. Zum Problem des reinen Wissens. *Philosophischen Anzeiger* 2 (2): 204–235; 2 (3), 324–344.
- Sezemanas, V., 1930. Organiškojo pasaulio laiptai ir žmogus [Rec.: H. Plessner. Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung in die philosophische Anthropologie (Berlin, 1928)]. *Vairas* (Kaunas) 4 (7): 13–11.
- Sezemanas, V., 1934. Prakalba: „Kas rimtai domisi mediumizmu...“. In: F. Grunewald. *Mediumizmas: Fiziniai okultizmo reiškiniai*. K. S. vertimas. Kaunas, 5–9.
- Sezemanas, V., F122-4. *Organiškos gamtos filosofija*. Vilnius: VU bibliotekos Rankraščių skyrius.
- Sezemanas, V., F122-96. *Vzaimootnošenija duchovnogo i materialnovo načal*. Vilnius: VU bibliotekos Rankraščių skyrius.
- Sezemanas, V., F122-102. Samopoznanije, samosoznanije i objektivacija. Vilnius: VU bibliotekos Rankraščių skyrius.
- Sezemanas, V., 1987a. Dalykinis ir nedalykinis žinojimas, iš vok. kalbos vertė A. Gailius. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 27–86.
- Sezemanas, V., 1987b. Gnoseologija. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 209–334.
- Sezemanas, V., 1987c. Racionalumas ir iracionalumas, iš vok. kalbos vertė A. Gailius. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 87–153.
- Sezemanas, V., 1997. Laikas, kultūra ir kūnas. In: *Raštai: Filosofijos istorija. Kultūra*. Vilnius: Mintis, 322–324.